

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ М.ГЛУШКА „ГЕНЕЗИС ТВАРИННОГО ЗАПРЯГУ В УКРАЇНІ (культурно-історична проблема). – Львів, 2003. – 444 с.”

Вивчення традиційної культури українців, її історичної тягlosti, виявлення етнічно українських та запозичених іноетнічних нашарувань дає багатий матеріал для реконструкції етногенезу і культурогенезу українців, слов'ян загалом. Ознайомлення з монографією ще раз це підтверджує.

Упродовж тисячоліть використання вола і коня та гужового транспорту і орних знарядь праці відзначалося консервативністю. Це дало можливість автору загалом успішно співставити етнографічні матеріали з археологічними, історичними, лінгвістичними та іншими даними і комплексно підійти до проблем пов'язаних із запрягом у сухопутні транспортні засоби та орні знаряддя праці. Багатий фактичний матеріал дослідження дав можливість М.С.Глушку сформулювати свою концепцію використання вола і коня у виробничо-транспортній сфері населення України від доби неоліту до ХХ ст. включно. При цьому чітко сформульована мета, об'єкт, хронологічні рамки і структура дослідження дали можливість автору максимально уникнути небажаних повторів при викладі матеріалу.

Аналізуючи використану літературу, дослідник наголошує, що його попередників цікавили види і способи запрягу вола і коня, тогочасна упряж, райони їх розповсюдження і ступінь побутування у ХІХ – на початку ХХ ст. Комплексно проблема не досліджувалась, бо як у слов'янській, так у загальноєвропейській науці вона слабо вивчена. В українській етнології питання генези тваринного запрягу піднімали Ф. Вовк, Н.Загледа, І.Ф.Симоненко, М.Приходько, В.Ф.Горленко, Г.Захаров, Т.Гонтар та ін. Шкода, що дослідник не використав публікацій Ф.Потушняка. Із слов'янських вчених дослідник резонно виділив праці Л.Нідерле, К.Мошинського, Я.Крамаржіка, Я.Подолака, Д.Зеленіна, В.С.Тітова. Зауважимо, що він не використав праці угорських вчених, які в 1941 р. видали чотиритомну „Етнографію Угорщини”, в котрій поважне місце займають матеріали із Закарпаття про сухопутний транспорт, орні знаряддя та види запрягу вола і коня.

В основу свого наукового дослідження М.С.Глушко поставив різноманітні джерела, зокрема такі: а/ етнографічні описи транспортних засобів, волової і кінної упряжі П.Чубинським, В.Шухевичем, Я.Фальковським, В.Кобільником, Ч.П'єтковичем, Ю.Гаском; б/ польові етнографічні матеріали з 700 населених пунктів України та музейні зібрання; в/ писемні джерела фактичного матеріалу (літописи, акти і ділові документи), опубліковані в серійних виданнях та збірниках документів; г/ археологічні джерела та дані гуманітарних наук. Загалом комплекс різноманітних джерел та наукової літератури дозволив автору глибоко і всебічно висвітлити проблеми генези тваринного запрягу в Україні.

Значний науковий інтерес викликають всі питання, які висвітлюються в II–VII розділах. Автор дослідження вміло й аргументовано довів, що з найдавніших часів (епохи неоліту) розведення великої рогатої худоби переважало над розведенням коней, дав їх кількісне співвідношення в селянських господарствах в різні історичні епохи та в різних історико-географічних областях України. При цьому дослідник довів, воли та тяглова сила у транспорті і рільництві використовувалися з доби бронзи і раннього заліза, а коні лише з III–IV ст. н.е. Автор наголошує, що у XVI–XVIII ст. повсюдно в Україні віл залишався тяговою силою в орному землеробстві, а кінь використовувався для верхової їзди. Витіснення вола як упряжної тварини в Україні відбувалося упродовж XIX–XX ст. Серед причин, що зумовили витіснення вола як упряжної тварини дослідник називає такі: розвиток товарно-грошових відносин та розвиток промисловості, що викликали значні соціально-культурні зміни традиційного побуту. За роки радянської влади традиційний побут українського селянства зазнав неоправданого удару, а в колгоспах і радгоспах віл як робоча худоба взагалі не використовувався.

Розглядаючи зміст, характер, символіку обрядовості і фольклору з волом і конем М.С.Глушко провів зіставлення і порівняння народної семантики вола і коня. Він прийшов до висновку, що в минулому віл і кінь були пов'язані з похоронною обрядовістю, перший використовувався для перевезення покійника на кладовище, а другий – пов'язувався з народними віруваннями про супроводження душі померлого у потойбічний світ. Багато уваги автор приділив висвітленню і реконструкції змісту вірувань і обрядів, пов'язаних з „полазником“. При цьому він робить спробу з'ясувати, чим було зумовлено наділення тих чи інших тварин функцією „полазника“.

Водночас дослідник обґрунтував своє твердження, що в різдвяно-новорічних хліборобських звичаях і обрядах віл поступово був замінений символічною „козою“. „Водити козу“ у поєднанні з перевдяганням і маскуванням було поширено в XIX – 30-х роках XX ст. у багатьох регіонах України. Але автор твердить, що „...на теренах Західної України фольклористи не виявили пісні з сюжетом, яка була б присвячена „козі“ (с.91). Дозволю собі не погодитись з таким твердженням. Достатньо заглянути до праць Ф.Потушняка, П.Богатирьова та публікацій інших авторів на сторінках „Літературної неділі“ 1941–1944 рр. щоб пересвідчитись у побутуванні в Закарпатті звичаю „водити козу“ та колядок з сюжетами, присвяченими „козі“.

Загалом можна погодитись з дослідником, що в різдвяно-новорічній обрядовості українців здавна чільне місце займав віл, який і виконував роль „полазника“ та роль перевізника покійника у потойбічний світ. Щодо коня, то в українській традиції його ототожнювали з різними нечистими силами, а тому він не міг бути „полазником“.

Значний інтерес викликає висвітлення видів запрягу гужових тварин. У дослідженні ґрунтовно розкрито особливості запрягу пари та одного вола,

що домінували в українців наприкінці XIX – початку XX ст. При цьому дослідник наголосив, що парний запряг волів в Україні відомий з трипільської доби (неоліту). З тих часів і аж до середини XX ст. парний запряг волів був визначальною рисою гужового транспорту і хліборобської техніки етносів України. Крім запрягу двох волів, українці запрягали 3-5 і навіть 8 пар одночасно. Запряг двох і більше пар волів застосовувався вже скіфами і наступні етноси України могли використати їх досвід.

Щодо одноволового запрягу, то його побутування фіксується письмовими джерелами середньовіччя, та доволі широким побутування у XIX – 30-х роках XX ст. Дослідник цілком вірно його поширення і побутування пов'язує з соціально-економічними чинниками. Загалом можна погодитись з автором, що одноволовий запряг, який в Україні найчастіше зустрічається в Поліссі, має давні загальноєвропейські витоки або ж виник і розвивався тут автохтонне, тобто незалежно від практики сусідніх етносів.

Щодо коня, то він став поширеною тяговою силою лише наприкінці XIX – початку XX ст. Тоді застосовувався як парний, так і однокінний запряг. Перший був поширений по всій Україні, а другий – тільки в деяких її регіонах. Писемні свідчення XVI–XVII ст. дали підстави досліднику зробити висновок, що однокінний запряг був переважно поширений в смузї змішаних лісів та частково лісостепу. Він тут зберігся до 30-40-х років XX ст. Письмові документи лише спорадично фіксують запряг пари коней у вози чи сани. Такий запряг в Україні вперше фіксується під 1097 р. у Радзівильському літописі, а прямі писемні свідчення датуються XVI ст. При цьому виняткова більшість транспортних засобів належала купцям іноетнічного походження та феодалам. На думку дослідника лексика української мови XVI–XVIII ст. незаперечно засвідчує, що двокінний запряг в українське етнічне середовище проник під західноєвропейським впливом, а поширився лише впродовж другої половини XIX – поч. XX ст.

Висвітлення тяглових засобів поширення в Україні дослідник розпочав з переліку назв, якими вони позначались. Одні з них мають автохтонне походження, інші – запозичені. Він цілком вірно відзначає, що поширення ігностичних лексем є ознакою утвердження в культурі і побуті певного етносу нового за походженням явища. Таким запозиченням з німецької мови є лексема „дишель“, а з угорської – „руд“, що поширилися в українському етнічному середовищі шонайраніше у XVIII ст. Даючи характерне гик у тяглових засобів, автор дуже детально їх описав, означив ареали їх поширення, визначив найдавніші часи їх фіксації і поширення. На основі фактичного матеріалу він ґрунтовно охарактеризував усі поширені в Україні системи кріплення тяглових пристроїв до ходової частини сухопутного транспорту. Крім того, ним детально описано всі елементи і вузли систем кріплення тяглових пристроїв, визначено ареали побутування різних типів тяглових пристроїв та їх з'єднувальних систем.

Так же детально і ґрунтовно дослідником дано характеристику всіх поширених в Україні моделей парних і одинарних волових ярем та кінської

збруї. Дослідник доводить, що з доби енеоліту і бронзи в Україні було відоме приріжне ярмо, а парне шийне ярмо виникло в Давньому Єгипті (2050-1700 рр. до н.е.), а з II тис. до н.е. воно використовувалось і в Передній Азії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. це ярмо було розповсюджено на всіх теренах України. Автор зауважує, що відтворити на матеріалах з України процес трансформації приріжного ярма в нашій майже неможливо через відсутність належної джерельної бази.

Взявши за основу типологію польського етнолога К.Мошинського, який поділив усі типи нашійного ярма на „каблучне“, „шабельне“, „підгорличне“ („рамкове“) і „кульбачне“, автор дослідження дуже детально розглянув конструкцію кожного з них, описав зовнішню форму їх складників та традиційні способи їх з'єднання. Характеризуючи українську народну упряжню термінологію, автор обстоює думку, що назви „кульбака“ і „сноза“ мають давнє слов'янське походження.

Розглянувши конструктивні відмінності, генезу та райони домінування кожного з типів ярма в Україні кінця XIX початку XX ст., автор інтерпретував їх як „кульбачне“ („праслов'янське“), „загальноукраїнське“ („ранньослов'янське“ чи „черняхівське“) і „центральноєвропейське“. При цьому він наголошує, що центральноєвропейське ярмо було поширене на території Закарпаття, Лемківщини і частини Бойківщини,

У монографії дуже детально дано характеристику одноволового ярма, що відоме в Україні під назвою „бовкун“ і наприкінці XIX - початку XX ст. було поширено переважно в Східному і Середньому Поліссі. Найдавнішою основою одноволового запрягу, на думку дослідника, було ярмо з кривулею („кульбакою“), що було відоме вже праслов'янам. Спираючись на дані археології й етнології та перше зображення хомута, автор прийшов до висновку, що однокінний запряг сформувався на основі волового одинарного ярма з „кульбакою“, а одного коня вперше запрягли у сани слов'янські племена черняхівської культури.

Значна кількість теоретично складних і дискусійних проблем, що підняті в дослідженні, заставили автора узагальнити їх в окремому висновковому розділі. У ньому уточнено і окреслено послідовність виникнення і розвитку тваринного запрягу не лише в Україні, а й у Східній Європі, виділено п'ять етапів їх генези. Похвально, що дослідник проблеми тваринного запрягу в Україні пов'язує з проблематикою етногенезу українців. Результати праці дали підстави М.С.Глушці твердити, що серед досліджених ним предметів і явищ традиційної культури українців і слов'янських етносів відсутні речі давньогерманського походження. Більше того, всі досягнення в галузі запрягу тяглових тварин та предметів виробничо-транспортної сфери в Україні належала праслов'янам і раннім слов'янам.

Автор достатньо аргументовано доводить, що з усіх слов'янських етносів саме українці найповніше успадкували і зберегли вивчені ним предмети і явища транспорту, орної техніки та упряжі, культурних надбань

зарубинецьких і черняхівських племен. Це свідчить, що такі явища запроваджувались і розвивались в межах української етнічної території. Вони, як технічні досягнення праслов'ян, переймалися і розвивались на місцевому ґрунті черняхівськими племенами Волині, Верхнього і Середнього Подністров'я, басейну ріки Бугу. На цій підставі М.С.Глушко робить висновок, що первісні протоукраїнці сформувались на етнокультурному середовищі черняхівців на окреслених територіях Західної України.

Загалом монографія М.С.Глушка – серйозне і глибоке наукове дослідження зрілого вченого, який вперше в українській, слов'янській та європейській етнології, на основі величезного, скрупульозно зібраного матеріалу, розглянув культурно-історичні проблеми генези тваринного запрягу в Україні. Водночас відзначимо добротну ілюстрацію дослідження рисунками, фотографіями, схемами, картами і таблицями.

*Тиводар Михайло
(м. Ужгород)*